

RICHARDSONOVI ROMANI I GOETHEOV
»WERTHER«

Richardson se dovodi u tesnu vezu sa Goetheom i u literaturi o Richardsonu i u literaturi o Goetheu. Richardsonov utjecaj na Goethea se pominje kao podatak i u historijama književnosti; Richardson se uvek citira kad je reč o »Wertheru«.

Da li se to isticanje Goetheova odnosa prema Richardsonu stvarno zasniva na značajnim tragovima uticaja i koje su vrste ti tragovi – to je glavni problem ovog rada.

Profesor H. Oppel, nemački anglicista, daje nekoliko interesantnih sugestija tom problemu u svom članku »Der Einfluss der englischen Romanliteratur im 18. Jahrhundert,«¹ mada ne zahvata dublje u analizu tog uticaja, dok Erich Schmidt u knjizi »Richardson, Rousseau, Goethe«² samo dođiruje taj problem. U interesantnoj studiji »On the Reception of Richardson in Germany«³ raspravlja Lawrence M. Price na interesantan način o tom problemu. Deo njegovog eseja »The Reception of English Literature in Germany«⁴ delimično je okrenut u pravcu Goetheova odnosa prema Richardsonu.

Pitanje koje nas ovdje najviše interesuje jeste: da li se upoređenjem Richardsonovih romana i Goetheova »Werthera« može dokazati direktan uticaj Richardsona na Goetheovo delo. Goetheovo ponavljano zadržavanje na Richardsonu i na licima njegovih romana podstiču na ispitivanja u tom pravcu.

Već od samog početka se Goethe osvrće na Richardsona u blagonaklonom tonu. Kad mu je bilo tek oko šesnaest godina, pisao je on svojoj mnogo voljenoj sestri Cornelijii reči već karakteristične za njegov stav prema praocu modernog romana – Richardsonu: »...du sollst keine Romanen mehr lesen, als die ich erlaube.. Aber lass dirs nicht Angst

¹ W. Stammler, Deutsche Philologie im Aufriss, III, 122-3.

² Jena 1924.

³ JEGP, sv. XXV, 1926, 25.

⁴ University of California Press, Berkeley, 1932.

sey n Grandison, Clarissa und Pamela sollen vielleicht ausgenommen werden.«⁵ U jednom drugom pismu iz Leipziga, kuda je pošao na studije, opet se zadržava na Richardsonu. Ovom prilikom daje sestri savjet u pogledu čitanja: »... Diese (Romane) verbiete ich dir hiermit völlig, den einzigen Grandison ausgenommen, den du noch etlichemahl lesen kannst, aber nicht obenhin, sondern bedächtig.«⁶ Oko šest mjeseci kasnije, i to svega nekoliko godina pre nastanka »Werthera«, Goethe ponovo piše sestri: »Mais je ne pense pas que je preche envain. Tu ne veux que tes Romans. Eh bien lis les. Je m'en lave les mains. Pour Clarisse je n'ai rien a contredire.«⁷

Otprilike u doba iz kog potiču gornji navodi, on u svojoj pesmi »Unschuld« pominje Pamelino ime kao i ime Harriet Byron:

Schönste Tugend einer Seele,
Reinster Quell der Zärtlichkeit
Mehr als Byron, als Pamele,
Ideal und Seltenheit!⁸

U »Die Laune des Verliebten«, komadu pisanom šest godina pre »Werthera«, pominje jedno lice (Egle) Richardsonove romane kao pune uzdisaja, nežne ljubavi i vernosti.

U jednom pismu u stihovima, upućenom gospođici E. Oeser posle Goetheovog povratka iz Leipziga u Frankfurt, opet se Goethe zadržava na Richardsonu, a ni mjesec dana kasnije (24. nov. 1768) u pismu profesoru Oeseru, njenom ocu, a svom učitelju crtanja, on pominje »Grandisona«.

Mnogo kasnije, već u podmaklim godinama, sećajući se smrti svoje rano preminule sestre, kaže Goethe u svom poznatom delu »Dichtung und Wahrheit« da je razmišljao o tome kako bi sestrin dragi lik najbolje mogao da oživi u nekom liku u književnosti, i kaže: »Da ich dieses geliebte unbegreifliche Wesen nur zu bald verlor, fühlte ich genugsamen Anlass, mir ihren Werth zu vergegenwärtigen, und so entstand bei mir der Begriff eines dichterischen Ganzen, in welchem es möglich gewesen wäre, ihre Individualität darzustellen: allein es liess sich dazu keine andere Form denken als die der Richardson – schen Romane. Nur durch unendliche Einzelheiten, die lebendig alle den Character des Ganzen tragen, und, indem sie aus einer wundersamen Tiefe hervorspringen, eine Ahnung von dieser Tiefe geben; nur auf solche Weise hätte es einigermassen geligen können, eine Vorstellung dieser merkwürdigen Persönlichkeit mit zu theilen: denn die Quelle kann nur gedacht werden, in sofern sie fließt.«⁹ Time želi da kaže da bi se taj lik najbolje mogao izraziti metodom oblikovanja kojim se

⁵ W. A. IV, sv. 1, s. 20, pismo od 6. XII 1756.

⁶ Ibid., s. 27, odgovor na pismo od 6. X.

⁷ Ibid., s. 20.

⁸ W. A. sv. 1, s. 52.

⁹ »Dichtung und Wahrheit«, Zweiter Theil, Sechstes Buch, W. A. sv. 27, s. 23.

poslužio sam Richardson. Ove reči sadrže njegove najbitnije ideje o obliku Richardsonovih romana. Taj njegov stav je vremenom postajao određeniji. I još uvek u vremenu pre »Werthera«, govoreći o nečijem karakteru, konstatuje da bi bilo dobro da više liče na Lovelacea, jer: »... so wäre das Ganze vielleicht ein Spinnengewebe von Character«. ¹⁰

U dužem članku »Versuch über die Dichtungen«, Goethe, bacajući pogled na roman kao celinu, i opet ispoljava naklonost prema Richardsonu, ovaj put ukazujući na realističku osnovu njegovih i Fieldingovih romana. ¹¹ Jednom drugom prilikom Goethe povezuje Richardsonovu praktičnost i poučnost u opširnoj oceni o njemu. ¹²

Svi ovi detalji idu u prilog pretpostavci: da je Goethe ne samo poznavao Richardsonovo delo nego i da ga je cenio bez ikakvih ograda.

Tu i tamo pominje Goethe Richardsona i posle »Werthera«, ali to za ovu temu i nije više značajno. No svakako je značajno da je u periodu pre »Werthera« Richardson ostavio jaka traga u književnom obrazovanju Goethea koji je, nazivajući engleski jezik jezikom svojih učitelja, ¹³ sigurno mislio i na Richardsona.

Richardson i Goethe su bili talenti vrlo različitih dometa i stvarali su u vrlo različitim sredinama: Richardson u Engleskoj u doba političke stagnacije, ali i ekonomskog prosperiteta i razmaha srednje klase, a Goethe u istorijski i ekonomski zaostaloj Nemačkoj u kojoj su tri četvrtine stanovništva bili seljaci. ¹⁴ Ali i u jednoj i u drugoj zemlji objavljivalo se i tada mnogo knjiga. Još 1725. je rekao Defoe da je pisanje postalo važna grana engleske trgovine; ¹⁵ a krajem tog istog veka živeo je npr. u Leipzigu jedan pisac na svakih 170 stanovnika ¹⁶. I u jednoj i u drugoj zemlji popularisali su knjigu i pozajmne biblioteke, a u kulturnoj atmosferi isticanja vrednosti ličnosti, i žena kao čitalac također je i u jednoj i u drugoj zemlji bila činilac s kojim su već uveliko računali i pisci i izdavači. I Richardson i Goethe su, svaki i u svojoj zemlji i izvan nje, pomogli romanu, tom dotle inače potcenjivanom književnom rodu, da osvoji ne samo popularnost no i priznanje.

Tradicija pisanja romana u pismima, na koju se nadovezao i Goethe, postojala je u Engleskoj i pre Richardsona. Već 1579. je John Lyly napisao delo u obliku pisama. Dopisivanje je u Engleskoj i ranije bio rasprostranjen običaj. Poštanska služba bila je već 1680. organizovana u toj zemlji. ¹⁷ Sam Richardson, koji je voleo da se dopisuje, govorio

¹⁰ W. A. sv. 37, s. 232.

¹¹ W. A. sv. 40, s. 224.

¹² W. A. sv. 28, 193.

¹³ W. A. IV, sv. 6, s. 175, pismo Charlotti von Stein.

¹⁴ W. H. Bruford, Die gesellschaftlichen Grundlagen der Goethezeit, Weimar 1936, s. 107.

¹⁵ Ian Watt, The Rise of the Novel, Lnd 1957, s. 53.

¹⁶ W. H. Bruford, op. cit., s. 293.

¹⁷ I. Watt, op. cit., s. 189.

je da u pisanju pisama oseća radost koju mu je običan život inače uskraćivao. Sličnu sklonost prema prepisci nalazimo i kod Goethea. U svom autobiografskom delu »Dichtung und Wahrheit« kaže da je još kao dete voleo da piše pisma. Da bi izbegao suvoparne i dosadne vežbe, neizbežne pri učenju stranih jezika, on je izmislio nekoliko braće i sestara nastanjenih u nekoliko krajeva sveta, koji su bili s njim u fiktivnoj prepisci, koja ne samo da je vođena na raznim jezicima, nego se razlikovala i po predmetu.¹⁸ Zreli Goethe se dopisivao i sa Schillerom i kad su obojica stanovali u Weimaru preko puta jedan od drugog. Epistolarna forma pokazala se pogodna za piščevo obraćanje čitaocu 18. veka.

»Pamelom«, svojim prvim romanom u pismima, osvojio je Richardson celu zemlju. Svako je našao nečeg interesantnog u tom romanu. Čitaocu nisu više opisivana mitološka lica i izmišljene i fantastične avanture. U Pameli, Clarissi, a donekle i u Grandisonu čitaoci su prepoznavali ljude koje more brige slične njihovima, kojima uspevaju stvari o kojima su mnogi od njih samo sanjali. Osećali su te romane kao realnost prevedenu u literaturu. Ta literatura ih je nosila, i oni su lili suze s glavnim licem ili se radovali s njim. U tom smislu je tačno rečeno da im je Richardson dao Pepeljugu svoga vremena.¹⁹

I u pogledu prijema Richardsonovih dela u Njemačkoj, i u pogledu kontakta s čitaocima svog doba, mnogo kažu reči Dra Johnsona što ih je rekao Erskineu čuvši da mu se ne dopada »Clarissa«: »if you were to read Richardson for the story, your impatience would be so much fretted that you would hang yourself. But you must read him for the sentiment, and consider the story as only giving occasion to the sentiment«.²⁰ Isti motivi su primenjivi kad je reč o tome kako su Nemci, uključujući i Goethea, primili Richardsona. Izuzev Byrona nije ni jedan engleski pisac pobrao toliko uspeha izvan granice svoje sopstvene zemlje kao Richardson.²¹

Nisu samo žene lile suze nad sudbinom Pamele, Clarisse, Clementine ili Harriete. I sam Klopstock je čeznuo za tim da se upozna sa Richardsonom²², a njegova žena je, pročitavši Richardsonove romane, pisala Richardsonu s mnogo osećanja.²³ Najpopularniji njemački pisac svog doba, C. F. Gellert, ne može da dođe k sebi od suza nad Richardsonovim tekstom.²⁴

¹⁸ W. A. sv. 26, s. 195. i d.

¹⁹ I. Watt, op. cit. s. 204.

²⁰ A. Dobson, Samuel Richardson, Lnd 1902, s. 100.

²¹ F. S. Boas, Richardson's Novels and Their Influence Essays and Studies 1911, Vol. II, s. 68-9.

²² L. Casamian, Richardson, u: The Cambridge History of English Literature, Cambridge 1934, sv. X, s. 182.

²³ Dobson, op. cit. s. 79-80.

²⁴ DNL, XLIII, S. 29.

Sam Richardson se ljutio kad je video kako je delovala osećajnost njegovih romana,²⁵ što pokazuje da on nije smatrao osećajnost za važnu stranu svog romana. Međutim on je baš zahvaljujući toj senzibilnosti, ili bolje rečeno: sentimentalnosti, prihvaćen u Nemačkoj na takav način, i s tako širokim radiusom utjecaja, da E. Schmid npr. tvrdi da Richardson pripada istoriji razvitka nemačkog romana isto toliko koliko i engleskog.²⁶ Tri od Richardsonovih romana su odmah prevedeni na nemački. Tako je »Pamela« objavljena u Engleskoj 1740, i već 1742. prevedena na nemački.²⁷ »Clarissa« je već počela da izlazi u nastavcima u Nemačkoj iste godine koje je objavljena u Engleskoj, tj. 1748, a »Grandison«, koji je objavljen u Engleskoj 1753, preveden je 1754. na nemački.²⁸

Element osjećajnosti, kao bitan deo »lepe duše«, »der schönen Seele«, prihvatio je Goethe u svom »Wertheru« sa izvanrednom strašću, ostajući i sam, kao i Richardson, unutar tendencija racionalizma i prosvetćenosti. Međutim on u »Wertheru« izražava novu tendenciju sentimentalnosti i prosvetćenosti, širu i humaniju nego što je ona kod Richardsona. Preko »Werthera« je Richardsonov uticaj na nemački roman naglo porastao. Smatra se da je bar jedna trećina od pedeset romana objavljenih u Nemačkoj od pojave »Werthera« (1774) pa do 1778. napisana pod Richardsonovim uticajem. Većina tih pedeset romana je »Istorija te i te« ili »Istorija tog i tog.«²⁹ U vreme Goetheova rođenja, kako Price kaže u svom eseju »On the Reception of Richardson in Germany«, Richardson je imao svoje zlatno doba i u Frankfurtu na Maini i Leipzigu – gradovima Goetheova djetinjstva i Goetheovih studija.

Istina, reč »istorija« se ne nalazi ni u naslovu ni u podnaslovu »Werthera«, ali se nalazi u delu romana koji služi kao predgovor. Was ich von der *Geschichte* des armen Werthers nun habe auffinden können, habe ich mit Fleiss gesammelt und leg es euch hier vor, und weiss, dass ihr mirs danken werdet. Ihr könnt seinen Geiste und seinem Schicksale eure Thränen nicht versagen...³⁰ I Richardson se obraća svom čitaocu u predgovoru knjige, baš kao Goethe, ali dok Richardson govori razumu omladine oba pola,³¹ Goethe se obraća »der guten Seele«, što će u stvari reći: srcu. Richardson nije puštao maha osjećajima i strastima; on se protiv njih bori nastupajući kao vaspitač, kao učitelj svojih čitalaca. U predgovoru »Clarissi« on sam kaže: »Considerate readers will not enter upon the perusal of the piece before them as if it were

²⁵ E. A. Baker, Richardson, u: The History of the English Novel, London 1930, Vol. 4. s. 76.

²⁶ E. Schmidt, op. cit. s. 6; uporedi H. Oppel, op. cit. s. 122.

²⁷ Po informaciji dobijenoj od strane Leksikografskog zavoda u Zagrebu, Richardson se kod nas nije prevodio.

²⁸ H. Oppel, op. cit. s. 122.

²⁹ L. M. Price, op. cit.

³⁰ W. A. sv. 19, s. 3.

³¹ »Pamela«, Preface by the Editor, Lnd, 1801.

designed only to perusal and amuse«. ³² U predgovoru »Grandisonu« ta se ideja ponavlja. ³³

Nema takve sličnosti fabule u Richardsonovom delu i Goetheovom »Wertheru« koja bi nam dala za pravo da govorimo o nekom uticaju, odnosno podsticaju u tom pravcu, mada su se izvesne crte iz »Pamele« i »Clarisse« na posredan način, asimilovane, odrazile u »Wertheru«. »Pamelom«, nad kojom je Richardson ronio suze pišući je, ³⁴ uvedena je u Englesku književna vrsta osećajnih, sentimentalnih romana. Takve vrste je, sentimentalnosti što se tiče, i Goetheov »Werther«. »Grandison« je pak bez sumnje najpodesnije delo za upoređivanje sa Goetheovim »Wertherom«. Richardson je, i suviše uzimajući ka srcu kritike na »Pamelu« i »Clarissu«, mada bolestan u to doba, postavio sebi kao cilj da »Grandisonom« pruži čitaocima etički neprikosnoven roman, tj. roman u kome su i muški i ženski karakteri primeri moralnosti, idealizovane personifikacije samih vrлина, tako da im niko ništa ne može zameriti. Od početka do kraja radnju vodi moralista Richardson, a ne Richardson umetnik, čemu je iz osnova suprotan Goetheov postupak u »Wertheru«.

S druge strane, i u »Pameli« i u »Clarissi«, kao i u »Wertheru«, moraju glavna lica da prolaze kroz dvostruke patnje: ona pate zbog svojih ličnih nesreća, ali pošto su donekle i predstavnici jednog društva, to ona takođe prolaze i kroz teškoće koje im vreme donosi. I Richardson i Goethe dovode u tim romanima svoje junake pred dilemu: da biraju između prirodnih ljudskih inklinacija i konzervativnih pogleda svoje okoline. To Goethe naročito pokazuje Wertherovim, a Richardson Clarissinim primerom. Clarissa prolazi kroz strašnu borbu sa samom sobom. Ponos njene probuđene svesnosti navodi je na jednu vrstu ponašanja, dok je njeni moralni principi odvođe na drugu. Napuštajući roditeljsku kuću ona postupa na neki način buntovnički, ma koliko pokorna izgledala današnjem čitaocu. Ona je samo žena, i to žena 18. veka, čija su prava bila ograničena, i koja će morati dugo da se bori da bi joj se oprostio takav postupak. Richardson joj, i tu naglašeno morališući, nije oprostio to kršenje dužnosti. Nasuprot tome, Goethe se borio kroz ceo roman ne protiv Wertherovog prestupa, nego protiv teskobe Wertherove sredine.

Ono što Richardsona čini tek na momente velikim – a to je prirodnost u postupcima njegovih junaka – to Goethea karakteriše kroz ceo roman. Drugim rečima: Richardson se diže iznad proseka tek kada ga srce ponese da piše o svojim junacima sa poletom, zaboravljajući za trenutak pouku. Goethe je u inspiraciji kroz celog »Werthera«, a pomisao da morališe – i ne pada mu napamet. Mada je i Richardson pokušavao da prodre u duše svojih junakinja, i, kažu, oblikujući ih toliko

³² E. A. Baker, op. cit., s. 53.

³³ Preface to »The History of Sir Charles Grandison, London, George Routledge and Sons, Ltd.

³⁴ A. Dobson, op. cit., s. 74.

se zanosio da niti je mogao spavati niti jesti – ipak su ti likovi ostajali uglavnom bleđi i prazni, možda i zato što su sazdavani bez strasti. Nasuprot tome, Goetheovi junaci su uzajamno vezani neodoljivom snagom. To nije samo snaga privlačnosti i ljubavi između Lotte i Werthera, nego je to veza koja ima snagu fatalnosti.

Intimna osećanja su izneta i u Richardsonovim romanima i u »Wertheru«. Za Nemačku je to bilo novo kao što je bilo novo i za Englesku tridesetak godina pre »Werthera«. Misli za koje se smatralo da nisu smele ni da zavire u čovekovu svest – stavljene su sada na papir. U hrabrosti: biti prirodan, pružiti prirodi slobodne prijelaze u roman – daleko je Goethe otišao ispred Richardsona.

Richardson je bio protivnik ljubavi u svakom vidu. On je verovao, ili je bar hteo da veruje, da prijateljstvo predstavlja savršenstvo ljubavi.³⁵ Clarissa je razvila tu ideju u jednom pismu³⁶ gde kaže da je udaja najveći stepen prijateljstva, a sam Sir Charles smatra Harrietu trećom sestrom. Za razliku od Goethea, Richardson nikad nije stigao do pravih dubina svojih junakinja. Za Goethea je ljubav prema ženi najviši stepen prijateljstva, koje, opet nasuprot Richardsonu, ni u kom slučaju nije isključivalo strast. Lotta, mada je Goethe dovodi u iskušenje, ostaje ipak čista, i prirodna, i ubedljiva. Međutim, Richardsonova Pamela nema ni traga Lottine osećajnosti. Ona izlazi iz iskušenja kroz koja je Richardson vodi isto tako čista kao i Lotta, ali pri tom ona nije ni prirodna, ni ubedljiva.

Svakodnevni život više se vidi u »Pameli« nego u druga dva romana, iako u »Clarissi« ima više problema socijalne prirode, svedjedno što oni ni tu nisu u centru pažnje.

Kao i Richardson, i Goethe koncentriše pažnju na ličnost u određenim situacijama i konfliktima. U »Pameli« Richardson upoznaje svoje čitaoce i sa najbeznačajnijim detaljima. On daje precizne opise da bi na taj način, zabavljajući, obavestio svoje čitateljke o tome šta se dešava van njihovih kuća, poučavajući ih i na taj način.

I Goethe se za časak zaustavi i ode u detalje, osobito u vezi sa odevanjem. Tako je nastao i opis Wertherova odela, a iz tog opisa i pojava da se ljudi jedno vreme oblače »à la Werther«. U »Wertheru« nema ni traga od pouke, ali ipak svuda nailazimo na detalje iz svakodnevnog života. On vodi čitaoca da posmatra Lottu i kako deli hlebac deci.³⁷

Zajednička crta obojici pisaca je njihovo okretanje pažnje staleškim razlikama. Čak i kada propoveda o jednakosti staleža, ili kada za sve negativno u društvu svaljuje krivicu na višu klasu, Richardson sam nema osećanja za klasnu jednakost. Jednom prilikom on se služi predstavnikom više klase da bi ismejao nepismenost.³⁸ Goetheov stav prema višoj, u njegovom slučaju feudalnoj klasi, precizniji je. On se izjašnjava

³⁵ I. Watt, op. cit. s. 160.

³⁶ »Clarissa«, Everyman's Library, Lnd. Vol. II, s. 192.

³⁷ »Werther«, I, pismo 16. VI.

³⁸ »Pamela«, s. 203.

protiv staleških razlika, ali, i nasuprot Richardsonu, on ima superioran stav prema plemstvu. Dok Richardson ne izlazi iz okvira pameti malo-gradanina, Goethe je visoko nadrastao plemstvo i, što je još zanimljivije, on je toga potpuno svestan. Werther ne samo što ne pokazuje sklonos da se povinuje konvencionalnostima više klase, nego (u pismu od 8. januara 1772) govori o pripadnicima te klase kao sirotim dušama, »deren ganze Seele auf dem Zeremoniell beruht«.

Za razliku od Richardsona, čiji se junaci ponašaju na način koji je u suprotnosti sa njihovim ljudskim naklonostima, Goethe baš podvlači pravo ljudi da se ponašaju iskreno. Ne treba zameriti Richardsonu što tako radi, jer on je i u tome realističan na svoj način, naročito u vezi sa modernim idejama svog doba, idejama koje su jasno ispoljene u definicije vrline, definicije koju je dao Dr Johnson: »men's chief merit is considered in resisting the impulses of nature«. ³⁹

Rezonator svog vremena, Richardson načinje, i to često sa divnom hrabrošću, ceo niz pitanja svog vremena i svoje sredine, predlažući i rešenja. Imajući u vidu činjenicu da su brojni čitaoci i njegovih romana žene, on, možda i na nešto šaljiv način, dodiruje problem starih devojaka u Engleskoj. Lovelace, koga Goethe pominje u nekoliko mahova, predlaže udaju koja bi trajala samo dvanaest meseci – tako da, kako kaže, ne bi bilo starih frajli u Velikoj Britaniji. ⁴⁰ Možda se na problem useđelica aludira i u licu gospođice B. u »Wertheru«.

Kao i kod Richardsona, i kod Goethea obeležava lektira glavnih junaka promene u njihovom raspoloženju. Npr. Lovelace se uvek seća Cowleya ili Drydenovih pesama kada ga nosi nada u osvajanje Clarisse. A kad Werther prelazi sa Homera na Ossiana, znak je da su vedri tonovi ustupili mesto žalosnima.

U Richardsonovom se delu nailazi na imena pisaca, njegovih savremenika. Ime »Mr. Cowley« je često na jeziku njegovih junaka, bilo Lovelacea ili Clarisse. Čak ga i Pamela čita. ⁴¹ Verovatno je to zato što je znanje takve literature predstavljalo deo dobrog vaspitanja. I sviranje klavira je u poređenju sa Goetheom suviše naglašeno. U »Wertheru« sviranje klavira samo sledi glavnu temu na lirski način. U »Pameli« daje Richardson u dugom pismu mišljenje po pitanjima vaspitanja, polazeći od Locke, ⁴² koji se pominje i u »Grandisonu«. ⁴³ Richardson koristi priliku da nabroji sve moguće knjige, ⁴⁴ čak i »Spectator« i »Guardiana« prilikom Clarissinog dolaska kod gospođe Sinclair. I u »Wertheru« se pominju i savremeni pisci. Lotta se seća u jednom trenutku Klopstocka, Werther čita i Lessingovu »Emiliu Galotti«, ali Goethe nigde ne daje listu dela u kakvu drugu svrhu osim da lektirom obeleži određeno raspoloženje tog trenutka. No za Goetheov odnos prema Richardsonu je od značaja detalj da je Lotta volela da čita »Miss

³⁹ I. Watt, op. cit., s. 157.

⁴⁰ »Clarissa«, sv. III, s. 183.

⁴¹ »Pamela«, sv. II, s. 128.

⁴² Ibid., s. 277.

⁴³ »Grandison«, s. 21.

⁴⁴ »Clarissa«, sv. II, s. 194.

Jenny«. ⁴⁵ To je bio, po svoj prilici, roman pisan po ugledu na Richardsonove romane. Price pretpostavlja da Goethe to čini samo da pokaže kako su Lotta, Goethe i Kestner (Albert u romanu), živjeli prema ovom novom ili richardsonskom učenju, i da je tragični ishod bio moguć samo zato što su neke nežnije duše Wetzlara došle u dodir sa svetom koji nije poznavao svog Richardsona. ⁴⁶

Treba međutim istaći ovdje jednu činjenicu koja u izvesnom stepenu ublažava ovo dosta radikalno mišljenje o wetzlarskoj atmosferi. Ta činjenica je Richardsonov otpor prema Homeru. Njega je odbijao Homerov slobodni stav prema izvesnim pitanjima seksualnog morala. ⁴⁷ U »Grandisonu« npr., on zamera Addisonu što daje tek drugo mesto Miltonu upoređujući ga sa Homerom. Goetheov stav je iz osnova suprotan. Homer je blizak Goetheovom srcu zbog njegove bliskosti sa prirodom, kojoj se i Goethe spontano i svestrano okretao. U svom odnosu prema prirodi sreo se Goethe i s Rousseauom, ⁴⁸ koji nije imao manje uticaja nego Richardson na duhovnu fizionomiju Goetheove generacije i samog Goethea. U tom stavu prema prirodi postoji velika razlika između Richardsona i Goethea, jer priroda uglavnom odsustvuje sa pozornice Richardsonovih romana, dok je Goetheov Werther, i uopšte njegovo delo, puno prirode u svim oblicima.

I »Werther«, i »Pamela«, i »Clarissa«, i »Grandison«, zahvaćeni su iz ondašnjeg vremena. U »Pameli« pisma nisu datirana, a u »Clarissi« i »Grandisonu« jesu, kao što su datirana i u »Wertheru«.

Još jedna zajednička crta bi se mogla istaći, ali ta je možda uslovljena pre dobi nego lektirou Richardsona. Naime, radnja romana se kod oba pisca dešava daleko od gradova. Da Richardson ne voli veliki grad, vidi se po ponašanju njegovih lica kad ih dovede u London. Novinu kod Richardsona u upoređenju sa prethodnicima predstavlja činjenica da on ne samo što naznačuje gde se radnja dešava, nego i kuda mu ličnosti putuju. Pretpostavljalo se da to doprinosi ubedljivosti romana. Ista se stvar dešava i kod Goethea. I tu se radnja odvija izvan grada.

Po političkim pitanjima je Richardson dosta rezervisan. Tek tu i tamo se nabaci po neko mišljenje iz te oblasti. Međutim Goethe jasno i odlučno pokazuje svoje nezadovoljstvo situacijom u Nemačkoj. Ako se Pamela pomalo čudi što su neke pokrajine nejednako zastupljene u parlamentu, Werther kaže melanholično-buntovno, jetkim tonom, upravljenim protiv nemačkih suverena: »ja, wenn ich Fürst wäre, was kümmernten mich die Bäume in meinem Lande!« ⁴⁹

I Goethea su, kao i Richardsona, jedni obožavali, drugi anatemisali; jedni podražavali, drugi parodirali. Što se tiče odnosa crkve prema

⁴⁵ »Werther«, I, pismo od 16. VI.

⁴⁶ L. M. Price, Richardson, Wetzlar and Goethe. *Mélanges d' Histoire littéraire générale et comparée*, Paris 1930, s 176.

⁴⁷ I. Watt, op. cit. s. 242-248.

⁴⁸ E. Schmidt, op. cit., s. 173. i d.

⁴⁹ »Werther«, II, pismo od 15. IX.

njima, tu je razlika opet iz osnova suprotna. Dok su Richardsonovi romani preporučivani sa predikaonice,⁵⁰ Goetheov »Werther« je zabranjivan.⁵¹ Crkva je bila beskompromisna u pitanju samoubistva, a Goethe završava »Werthera« izveštajem da je Werther sahranjen bez sveštenika. Tema o samoubistvu je, pored teme o čedomorstvu, najčešće obradivana tema u nemačkoj literaturi krajem 18 veka.⁵² Richardson, iako ne mnogo religiozan čovjek, ali čovjek sa mnogo moralnih skrupula, bio je ne samo protiv samoubistva,⁵³ nego i protiv dvoboja.⁵⁴

Goethe je prvo mislio da napiše »Werthera« u dramskom obliku, kao tragediju. Možda se činjenica što se odlučio na formu romana u obliku pisama može pripisati podsticaju i sa strane Richardsonovih romana. Na ove zaključke nas navode rečenice u romanu »Wilhelm Meisters Lehrjahre« o romanu: »Der Roman muss langsam gehen, und die Gesinnungen der Hauptfigur müssen, es sei auf welche Weise es wolle, das Vordringen des Ganzen zur Entwicklung aufhalten. Das Drama soll eilen. . . Der Romanheld muss leidend, wenigstens nicht im hohen Grade wirkend sein. . . Grandison, Clarisse, Pamela. . . selbst sind, wo nicht leidende, doch retardierende Personen, und alle Begebenheiten werden gewissermassen nach ihren Gesinnungen gemodelt.«⁵⁵

U »Wertheru« postoji gradacija koja osvaja, i kraj je naglašen crescendo. Međutim u prvom delu »Pamele«, a naročito u »Clarissi«, postoji izvesna gradacija koja bi se u neku ruku mogla uporediti sa onom u »Wertheru«; naravno Richardsonov crescendo je zvuk kapaciteta klavesena, a već Goetheov se može uporediti sa zvukom dobijenim na orguljama. Nijedan od tih romana nema neki dominantan događaj, ali sve teži takvom kraju.

Za razliku od Richardsonovih romana, »Werther« nije opširan, ne razliva se prema spoljašnjim događajima, nego se koncentriše na unutrašnja zbivanja. To nas dovodi do jednog od najvažnijih problema kompozicije romana i kod Richardsona i kod Goethea, a to je: njihova upotreba epizoda. Richardson ih koristi kao sredstvo za razvijanje zapleta. Zbog toga kod njega nalazimo mnoštvo epizoda, od kojih mnoge nisu potrebne; nasuprot tome, Goethe, štedljiv u svom »Wertheru« u epizodama, ne upotrebljava ih zbog samog zapleta, nego se koristi njima na sličan način na koji se koristio događajima u prirodi: ne samo da podvuče glavnu radnju nego da upotpuni atmosferu radnje.

Oba pisca izražavaju promene raspoloženja njihovih junaka i variranjem stila u pismima. Richardson sam kaže, u predgovoru »Clarissi«, da su pisma pisana »in the height of a present distress, the mind tor-

⁵⁰ A. Dobson op. cit., str. 31.

⁵¹ V. Hehn, Gedanken über Goethe, Berlin 1909, s. 60.

⁵² H. Schöffler, Die Leiden des jungen Werther. Ihr Geistesgeschichtlicher Hintergrund, Frankfurt a/M., 1938, s. 26.

⁵³ »Pamela«, sv. I, s. 151.

⁵⁴ »Grandison«, s. 83, 84, 101, 104.

⁵⁵ W. A. sv. 22, s. 178; uporedi L. M. Price, On the Reception of Richardson in Germany, JEGP, sv. XXV, 1926, s. 25.

tured by the pangs of uncertainty»⁵⁶ Ima nervoznih pisama, gde kratke rečenice, intenzivirane interpunkcijom, odaju Clarissino raspoloženje. To su pisma napisana pre njene odluke da napusti očevu kuću. Nema u tim pismima ni traga od inače uobičajene Richardsonove opširnosti i razlivenosti.

Richardson uvek koristi dijalog kad želi dati situaciji dramatičniji i dinamičniji tok. I Goethe se koristi dijalozima, ali ređe. Iz jednog pisma, pisanog istina preko dve decenije posle objavljivanja »Werthera« (Schilleru, decembra 1797), vidimo da Goethe deli Richardsonovo mišljenje o ulozi dijaloga. On konstatuje da moderni pisci često mešaju »žanrove«, što se dešava valjda stoga što pisci pokušavaju da sve prikažu kao istinito, pa nastavlja: »So sind die Romane in Briefen völlig dramatisch, man kann deswegen mit Recht förmliche Dialoge, wie auch Richardson gethan hat, einschalten; erzählende Romane mit Dialogen untermischt würden dagegen zu tadeln sein.«⁵⁷

Ima jedna stvar koja je kod mladog Goethea u izobilju, a koja sasvim nedostaje sredovečnom Richardsonu. To je lirski, mladenački, eksplozivni stil, praćen proizvoljnom interpunkcijom, stil kojim se prema čitaocu probija bujica osećanja. Goetheov stil je, po pravilu, kondenzovan; Richardsonov je to samo izuzetno.

U nekoliko prilika Richardson je tvrdio da je imao žive modele za svoje junake.⁵⁸ Ali to nije važno za umetničku vrednost likova u književno mdelu. On je građu za te likove vadio iz svog fonda iskustava postarijeg čovjeka, čiji je talent bez sumnje bio iznad proseka. Obrnuto, izuzetno talentovani Goethe, u svojoj dvadesetpetoj godini, sa srcem punim do vrha, potpuno svestan poetskih mogućnosti svoje teme, goreo je od želje da bogatstvo svojih osećanja prelije u pasuse romana. Stoga će svako, pa i čitalac naših dana, naći u Goetheu deo sebe, ali ničeg, ili gotovo ničeg od sebe neće naći u Richardsonu. U »Wertheru« su ljudi dati u prirodnim bojama, ma koliko sam sadržajni okvir bio tuđ današnjem čitaocu. Ali i Richardsonovi likovi su manje više živi, ali živi samo za svoj naročit svet, svet koji je prošao.

Richardson je odigrao ulogu kao jedan od osnivača realističkog romana, i kao i svi pioniri imao svoje slabosti. On je imao svoje doba kada je sticao široku popularnost, ali on niti je bio velik duh, niti je zahvatao u takozvane veće probleme, niti se čuvao preterane opširnosti u romanima.

Za razliku od »Clarisse«, »Pamele« i »Grandisona«, »Werther« ima šta da kaže današnjem čitaocu, i to ne samo onda kada je prema njemu okrenut svojom izrazito lirskom stranom.

Goethe je velik umetnik u kome je prelamanje stranih uticaja rezultiralo u nove boje i tonove i kod koga uticaje treba shvatiti i interpre-

⁵⁶ E. A. Baker, op. cit., s. 34.

⁵⁷ W. A. IV, sv. 12, s. 381-2.

⁵⁸ A. Dobson, op. cit., s. 11, 28, 60, 93; takode L. Casamian, ibid., s. 51, 73.

tirati kao plodne podsticaje.⁵⁹ Imajući to na umu, mogli bismo na sledeći način sumirati Richardsonove podsticaje u Goetheovom »Wertheru«.

Prvo, forma Richardsonovih romana mogla je gotovo sigurno biti od uticaja na Goethea da se za svog »Werthera« odluči za oblik romana u pismima.

Drugo, verovatno je da je i Richardson, a ne samo Rousseau uticao u pogledu naglašavanja crte osećajnosti u »Wertheru«.

Treće, činjenica da Goethe u »Wertheru« opisuje lica i događaj iz svoje bliske okoline, i da zahvata u stvarne probleme svog doba – može takođe da se smatra rezultatom i Richardsonova podsticaja. U tom smislu je naročito zanimljiv interes obojice za detalje iz svakodnevnog života. Sličnost u korišćenju tim detaljima naročito je upadljiva. Izgleda da ta njihova zajednička crta može da bude jedan aspekt njihovog realističkog približavanja životu. U isto vreme to je korak napred u interesovanju pisaca za život malog čoveka. Vreme je to kad su se spremali duhovni uslovi za bavljenje narodnom poezijom, kako u Engleskoj tako i u Nemačkoj.

Četvrto, mada je prosvetiteljstvo stavilo i u Nemačkoj, bar u oblasti književnosti i filozofije, značaj individualne slobode i slobodne ličnosti u prvi plan, Goethe, koji je i sam bio protagonist tih ideja, verovatno je bio podstaknut i Richardsonovim romanima kada je pokazao toliko osećanja za individualne crte u svom »Wertheru«. Oba pisca pripovedaju o sudbinama nezavisnih individua.

Peto, usprkos Richardsonovu i Goetheovu nejednakom stavu prema nekim velikim piscima, ipak, ona izvesna tehnika orkestriranja čak i sa lektirom svojih junaka može da se poveže sa Goetheovim dobrim i potpunim poznavanjem i Richardsona.

I na kraju: ostajemo pod utiskom da je uticaj Richardsonovih romana na Goetheovog »Werthera« pre naglašavan više na osnovu Goetheovih blagonaklonih i čestih spominjanja Richardsonova nego na osnovu stvarno uočljivih tragova Richardsonovih romana u Goetheovom romanu. I to je, izgleda, nešto što je nasleđeno od biografizma 19. veka.

⁵⁹ O pojmu podsticaja v. A. Barac, *Evropski okvir jugoslavenskih književnosti*, u: »Izraz« V(1959), s. 254.